

О. М. Христенко

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6036-2829>

*Тернопільський національний медичний університет
імені І. Я. Горбачевського МОЗ України*

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ЦІННОСТЕЙ СТУДЕНТІВ У КОНТЕКСТІ ЗАРУБІЖНОЇ НАУКОВОЇ ДУМКИ

O. M. Khrystenko

I. Horbachevsky Ternopil National Medical University

THE PROBLEM OF STUDENT VALUES FORMATION IN THE CONTEXT OF FOREIGN SCIENTIFIC OPINION

Анотація. У статті проаналізовано результати наукових розвідок зарубіжних науковців, які вивчають тематику цінностей у середовищі вищої освіти. Йдеться про наукові висновки, що є актуальними для використання у навчально-виховному процесі в українських університетах.

Авторка визначила кілька основних тенденцій дослідження проблеми цінностей у контексті зарубіжної наукової думки: обґрунтування спільної відповідальності закладів освіти, церкви, неурядових організацій та інших суспільних інститутів за формування моральних цінностей молоді; промоція різноманітних форм соціальної активності як вияву прикладного характеру системи цінностей у контексті сучасної зарубіжної педагогіки й освіти; зростання кількості міждисциплінарних досліджень, у яких репрезентовано проблему взаємозалежності фізичного, ментального духовного та соціального благополуччя людини як інтегрованої базової цінності в умовах викликів третього тисячоліття.

Встановлено, що результати досліджень зарубіжних учених підтверджують взаємозв'язок між сприйняттям педагогами мультикультурної компетентності та рівнем сформованості у викладачів демократичних цінностей.

Проаналізовано й узагальнено висновки учених про те, що культурні цінності можуть виступати потужним чинником внутрішньої мотивації студентської молоді до навчання. Особливо, коли в університеті навчаються іноземні студенти і це детермінує необхідність організації навчально-виховного процесу з урахуванням культурних відмінностей і цінностей. Даний підхід не лише сприятиме підвищенню у студентів рівня мотивації до навчальної діяльності, а й забезпечуватиме міжкультурну співпрацю в середовищі закладу вищої освіти.

Підсумовано, що з метою ефективної реалізації індивідуальних цінностей студентів необхідно налагодити системну співпрацю провідних суб'єктів, які мають найбільший вплив на освітній процес. Зокрема, уряд країни може позитивно впливати на культуру закладів освіти шляхом творення і розвитку візії, що передбачає орієнтування адміністрації, викладачів і студентів на максимальні очікування, а високі стандарти є складовою системи цінностей університету.

Ключові слова: виховання; цінності; демократичні цінності; студенти; заклади освіти.

Abstract. The results of scientific research by foreign scientists who study the issue of values in environment of higher education has been analysed in the article. It is about scientific conclusions that are relevant for using in the educational process in Ukrainian universities.

The author has identified several main trends in the study of the problem of values in the context of foreign scientific thought: justification of the joint responsibility of educational institutions, the church, non-governmental organizations and other social institutions for the forming of moral values of the youth; promotion of various forms of social activity as a manifestation of the applied nature of the value system in the context of modern foreign pedagogy and education; increasing the number of interdisciplinary studies in which the problem of interdependence of physical, mental, spiritual and social well-being of a person is represented as an integrated basic value in the conditions of the challenges of the third millennium.

It was established that the results of research by foreign scientists confirm the relationship between teachers' perception of multicultural competence and the level of forming of the democratic values of the teachers.

Researchers' conclusions that cultural values can act as a powerful factor in the internal motivation of student youth to study have been analyzed and summarized. Especially when foreign students study at the university, and this determines the necessity to organize the educational process taking into account cultural differences and values. This approach will not only contribute to increasing of the level of students' motivation for educational activities, but will also ensure intercultural cooperation in the environment of a higher education institution.

It is concluded that, in order to effectively realize the individual values of students, it is necessary to establish systematic cooperation of the leading subjects, that have the greatest influence on the educational process. In particular, the country's government can positively influence the culture of educational institutions by creating and developing a vision, which involves orientation of the administration, teachers and students to the maximum expectations, and high standards are a component of the university's value system.

Key words: education; values; democratic values; students; institutions of education.

Вступ. Проблема формування належної системи цінностей особистості залишається актуальною для суспільства, яке прагне виховувати гідне молоде покоління. І хоча зазвичай парадигма виховання легітимізується політичними рішеннями органів державного правління у сфері освіти, її наукова основа відображає здобутки педагогів-дослідників, які працюють на спільну справу вдосконалення теоретико-методичного забезпечення освітнього процесу.

Для України, яка, з одного боку, як і решта країн світу, перебуває на рубежі тисячоліть, позначеного новим викликами, а, з іншого – потребує утвердження своєї цивілізаційно-ціннісної самоідентифікації, корисним є ознайомлення із зарубіжним дискурсом наукового обґрунтування проблеми цінностей в освіті. Це є необхідною умовою реалізації комплексного підходу до питання розробки концепції виховання майбутніх фахівців в Україні на основі національної історико-педагогічної спадщини та з урахуванням критично осмислених ідей, практик світової науки й освіти.

Різні аспекти проблематики цінностей з позиції світової наукової думки вивчали в межах власних досліджень О. В. Сухомлинська, С. Курбатов, О. О. Кучерук, І. Малишевська, В. І. Мудрик, І. Козубовська та ін. Водночас потребує уваги дослідників питання формування системи цінностей, власне, сучасних студентів як майбутніх фахівців у зарубіжному науковому дискурсі, адже постійно змінні та перманентні виклики перед вищою освітою актуалізують дилему творення ціннісної парадигми модерного університету.

Мета статті – проаналізувати результати наукових розвідок зарубіжних науковців, які вивчають проблематику цінностей у середовищі вищої освіти, що є актуальними для використання у навчально-виховному процесі в українських університетах.

Теоретична частина. За підсумками нашого дослідження, встановлено, що суттєвим чинником імплементації цінностей в освітній процес є належна підготовка педагогів. Так, М. С. Додру та І. Демірбаш (М. С. Doğru & I. Demirbaş) вивчають залежність сприйняття викладачами університету мультикультурної компетентності (готовність співпрацювати з представниками різних націй, культур, релігійних, політичних переконань) від рівня сформованості у них демократичних цінностей (повага і реалізація прав та свобод людини і громадянина). Даний підхід є винятково актуальним для забезпечення якості освітнього процесу в

медичних закладах вищої освіти в Україні, де зазвичай навчаються студенти різних національностей та культур.

Акцентуючи на тому, що цінності є фундаментальним елементом, котрий формує людські спільноти і відрізняє їх одне від одного, автори зазначають про універсальний характер демократичних цінностей, спроможних об'єднати всіх людей з їх культурними особливостями, забезпечити їх взаємодію та права. Дослідники пояснюють свою позицію, обґрунтовуючи фундаментальну сутність демократичних цінностей, здатних забезпечити рівність людей як членів суспільства; повагу до життя кожної особи; свободу людини і нації; справедливість як принцип функціонування соціальної спільноти; чесність (порядність) як вияв моральності людини; розуміння як готовність сприймати інших людей та суспільні групи з їх особливостями; співпрацю різних суб'єктів суспільного життя; толерантність як доброзичливе ставлення до інших людей, які відрізняються за своїми поглядами; відповідальність як умову цивілізованого життя суспільства, безпечність, мир тощо [2, с. 26].

Результати даного дослідження *свідчать* про те, що сприйняття науково-педагогічними працівниками закладу вищої освіти мультикультурної компетентності суттєво залежить від рівня сформованості в цих викладачів системи демократичних цінностей. Відтак учені підкреслюють, що найважливіший зв'язок було встановлено між виявом поваги до культурних відмінностей (як базової складової системи демократичних цінностей) та рівнем обізнаності і вмінь стосовно сприйняття мультикультурної компетентності. Отже, у випадку зростання ступеня згоди педагогів з повагою до відмінностей як демократичної цінності, дослідники спостерігали відповідне збільшення показників обізнаності та вмінь викладачів у межах мультикультурної компетентності [2, с. 34]. Водночас науково-педагогічні працівники, для яких характерний низький рівень реалізації демократичних цінностей, підтвердили слабке сприйняття і, тим паче, практикування у своїй роботі мультикультурної компетентності.

Педагогічно обґрунтованою та актуальною є рекомендація учених стосовно розширення позааудиторної виховної роботи з іноземними здобувачами вищої освіти шляхом організації просвітницьких заходів, акцій за участю представників різних національностей, що сприятиме забезпеченню їхніх культурних прав та інтеграції до культурного се-

редовища країни, де вони навчаються [2, с. 34]. З огляду на це медичний університет (як один із перших за кількістю іноземних здобувачів освіти) має зазвичай багатий досвід виховної роботи зі студентською молоддю з інших країн, що базується на ціннісному сприйнятті іноземцями рідної культури, а, з іншого боку – історії України та сучасної української культури.

Інший зарубіжний учений Д. К. Донох'ю (D. K. Donohue) доводить, що цінності безпосередньо виконують практичну функцію в контексті навчально-виховного процесу, адже йому вдалося з'ясувати, як культурні цінності (на відміну від теорій інтелекту) впливають на внутрішню мотивацію студентської молоді до навчання й самовдосконалення. На переконання автора, цінності виступають своєрідними репрезентаторами конкретної культури, яка априорі є пов'язаною із внутрішньоособистісною мотивацією та життєвою позицією її носіїв. Наприклад, у випадку порівняння особливостей виконання навчальних завдань представниками з азійської та американської частин світу, виявилось, що така «прикладна» цінність, як свобода вибору, значно більше впливала на внутрішню мотивацію до виконання поставленого завдання вихованців з Америки, аніж їхніх ровесників з Азії. Відтак дослідник акцентує увагу на врахуванні наукових висновків про роль цінностей національних культур та й цілих цивілізаційних середовищ, як-от Америки чи Азії у процесі пізнання людини упродовж життя, у тому числі під час здобуття вищої освіти [3, с. 2].

З огляду на те, що молоді люди нерідко мимоволі чи цілеспрямовано виявляють свої пріоритетні цінності, що відповідають ідеалам та сенсам їхньої культури, ці культурні цінності не можуть не впливати на позицію та активність студентів, які здобувають освіту з певних причин та особистісних мотивацій.

Дану тезу учений обґрунтовує, зокрема, на прикладі порівняння відмінностей «колективістських» та «індивідуалістських» культур (перші характерні, головним чином, для азійських країн, другі – для західноєвропейських та США), які виявляються як фактори вибору відповідних ціннісних пріоритетів в освітньому середовищі.

Скажімо, студентам, які є носіями «колективістської культури», переважно властива вища внутрішня мотивація різних (навчальних, спортивних та інших) досягнень, позаяк усі свої особистісні здобутки вони позиціонують як необхідний внесок у творення успіху для їхньої культурної спільноти,

Батьківщини. Крім цього, такі студенти шукають допомоги і навчаються один від одного, що потенційно підсилює індивідуальне виконання ними навчальних завдань. Водночас високий авторитет сімейного інституту в середовищі «колективістської культури» виступає потенційним фактором ціннісного сприйняття освіти, яке суттєво залежить від системи ціннісних пріоритетів та інтересів родини.

Отже, коли ми співпрацюємо зі студентами з різних іноземних держав, доцільно використовувати наукові висновки, зокрема, представленого дослідження Д. К. Донох'ю, які можуть слугувати методологічною основою для навчально-методичного забезпечення якості освітнього процесу в медичному університеті з урахуванням специфіки культурних цінностей іноземців, які здобувають вищу медичну освіту в Україні.

З іншого боку, Д. К. Донох'ю підтверджує зв'язок «індивідуалістської культури» з цінністю цілеспрямованості, змістом життєвих пріоритетів особи. Емпіричною основою послугували результати дослідження важливості цілей різних життєвих досягнень (прагнення успіху, влади, дотримання традицій, безпека, згідливість). Так, встановлено, що для американських респондентів більш цінним є досягнення визначених життєвих цілей, натомість для данських – ключовою цінністю виступає згідливість, смирення [3, с. 3]. Якщо дані висновки екстраполювати на освітнє середовище, то студенти, які є репрезентаторами «індивідуалістської культури», можуть бути носіями цінностей, що підвищують рівень їхньої мотивації до навчання. Так, прагнення і готовність до змагання, конкуренції, автономія та бажання досягати найвищих результатів є визначальними в успішній навчальній діяльності здобувачів освіти, їхній активній життєвій позиції в цілому.

Наукові висновки про суттєвий вплив культурних цінностей на внутрішню мотивацію студентської молоді до навчання [3, с. 11] детермінують посилення уваги в закладі вищої освіти до його врахування у навчально-виховному процесі. Особливо, коли в університеті навчаються представники різних національностей, і з огляду на це, педагогічно обґрунтованим буде укладання змісту навчальних дисциплін, а також організація виховної роботи з іноземними студентами на основі релевантних їхній культурі цінностей. Урахування культурних відмінностей виступатиме вагомим фактором підвищення рівня мотивації студентів до навчання, а ще забезпечуватиме міжкультурну співпрацю

та інтеграцію в середовищі закладу вищої освіти.

Окремим важливим аспектом у зарубіжному науковому дискурсі стосовно ціннісної проблематики є дослідження наслідків імплементації системи універсальних цінностей в освіту. Ці питання предметно досліджує Дж. Берджес-Пуїо (J. Berges-Puyo), який фокусує увагу на опосередкованому впливові освітньої моделі, створеної на основі універсальних цінностей, що спостерігається стосовно студентів, професорсько-викладацького складу, а, окрім них, ще й сімей, громади, уряду, адміністрації університету та наступних поколінь, яких виховуватимуть на цінностях цієї освітньої моделі. Дж. Берджес-Пуїо зазначає, що завдяки імплементації універсальних цінностей в закладах освіти в низці країн світу студенти мають більше можливостей ставати кращими, щасливішими, і їхнє життя в цілому набуває ознак якості та змістовності.

На переконання автора, коли студенти почувають і поводять себе як незалежні, активні, натхненні, працьовиті особистості, й навчальний досвід стає для них улюбленою справою та справжньою насолодою, тоді все їхнє оточення наповнюватиметься позитивним впливом, а такі риси молодих людей, як повага, доброзичливість, витривалість, емпатія, щоденно свідчитимуть про їхнє чудове наповнене сенсом життя [1, с. 101]. Актуальність такого бачення детермінована зміною концептуального підходу до ролі цінностей в освіті, яка була тісно пов'язана із соціально-політичною кон'юнктурою в країні. Якщо раніше формування цінностей виступало безпосереднім обов'язком, завданням закладу освіти, то, особливо в другій половині ХІХ сторіччя, панувала думка, що молода людина має право вибору особистісних моральних цінностей, котрі вона позиціонує як значущі, істинні; а роль викладачів полягала в тому, щоб допомогти студентам зрозуміти сутність тих цінностей.

Поштовхом до перегляду ролі освітньої сфери у формуванні та впровадженні прийнятних для конкретного суспільства цінностей стала трагедія в американському штаті Колорадо (Colorado) навесні 1999 р., коли двоє підлітків учинили масове вбивство у Columbine High School. Початок ХХІ століття характеризується як період «повернення лицем» до ціннісної тематики, а головний девіз мав би звучати: освітня галузь зобов'язана забезпечити формування універсальних позитивних цінностей та характеру сучасної молоді людини.

Таким чином, у різних країнах розробили концепції типу «освіта цінностей», «виховання характеру», «позитивне виховання», «навчання стійкості»

задля реалізації потреби допомогти студентам розвинути їхні цінності й викристалізувати характер. Власне, Дж. Берджес-Пуїо підкреслює нерозривний зв'язок між системою цінностей та характером особи, апелюючи з цього приводу до тверджень дослідників про сутність «доброго характеру», яка, фактично, постає синонімом п'яти людських цінностей: любові, правдивості, миру, правильної поведінки та ненасильства [1, с. 101–102]. Тобто характер трактують як вияв особою позитивних цінностей на практиці, що засвідчує актуальність навчально-виховної роботи закладів освіти задля розвитку рис доброго характеру студента.

У процесі власного дослідження авторка представляє концепцію навчання цінностей (values education) як багатоаспектний процес соціалізації в закладі освіти, який передає домінуючі цінності, щоб налагодити й легітимізувати релевантний зв'язок між особою, групою та суспільством. Метою даної концепції визначено викладання здобувачам освіти системи цінностей для вдосконалення суспільства, в якому вони живуть. Стосовно запитання, про які цінності йдеться, Дж. Берджес-Пуїо використовує набір 22-х цінностей Й. Зайда, а саме: толерантності, альтруїзму, аскетизму, доброзичливості, чесності, мужності, справедливості, поміркованості, сумлінності, самостійності, щирості, смиренності, скромності, великодушності, співчутливості, тактовності, старанності, благородності, відповідальності, самовладання, солідарності, ощадливості [1, с. 102], які, попри все, мають ознаки суб'єктивності та відносності.

За результатами аналізу наукової думки зарубіжних країн стосовно реалізації концепції навчання цінностей доцільно розглянути практику австралійського уряду. Адже він першим запровадив такий підхід в освітній сфері, розробивши національну програму "values education". Релевантні дослідження виявили співвідношення між реалізацією цінностей та досконалішою педагогічною практикою. Особливі покращення були засвідчені стосовно ввічливості, уваги студентів, їх зосередженості на навчальних цілях, прагнення досягати максимальних результатів; відчуття задоволеності, щастя як студентів, так і викладачів; значно спокійнішої гармонійної психологічної атмосфери навчального середовища, закладу освіти в цілому.

Дослідницькі результати зарубіжних учених доводять взаємозв'язок між упровадженням цінностей у зміст навчальних дисциплін та покращенням

академічної поведінки й навчальними досягненнями студентів [1, с. 104]. А висновки про те, що імплементація концепції “values education” сприяє оптимізації освітнього процесу, навчальним досягненням, загальній культурі та конструктивному освітньому середовищу, засвідчують її ефективність й конкретні позитивні наслідки.

Зарубіжні дослідники також представляють досвід освітніх практик, які вдосконалюють процес формування й розвитку системи індивідуальних цінностей. Так, Дж. Берджес-Пуйо зосереджує увагу на 15-ти категоріях М. Берковіца, а саме на: інтерактивних стратегіях, корпоративному навчанні, дискусії стосовно моральних дилем, розвиваючій дисципліні, рольовому моделюванні і менторстві, емоційно-фізичній підтримці й турботі, надійності, високих очікуваннях, загально-університетському характері охоплення, залученні сім’ї, громади, педагогіці розширення можливостей, соціально-емоційних компетенціях викладачів, офіційному запровадженні та професійному розвитку [1, с. 105].

З метою забезпечення ефективного застосування згаданих стратегій необхідно є співпраця кількох суб’єктів, які мають вплив на освітній процес, різні можливості та спільні цілі. Учена пояснює дану мету, яка полягає в тому, щоб сприяти студентам ставати найкращими «варіантами» їхньої індивідуальної сутності як людини, що спричинить їхню кращу підготовку до життя та майбутніх викликів [1, с. 106]. До цих суб’єктів відносимо сім’ю, уряд, адміністрацію закладу освіти, викладачів і самих здобувачів освіти.

Так, сімейні цінності суттєво впливають на життя учнів, згодом студентів. Дж. Берджес-Пуйо наголошує, що різні сім’ї мають різні набори цінностей, які залежать від переконань подружжя, їхньої культури, освіти, життєвого досвіду, віри тощо. Скажімо, концепція аграрних цінностей, характерна для певної групи родин, виступає як опозиційна до академічної професійної моделі цінностей.

Власне, аграрні цінності є значущими для сімей, які мешкають у сільській місцевості, для фермерських громад чи маленьких ізольованих локацій, де живуть «стоїчні» особистості, які радше самостійно справлятимуться з проблемами й покладатимуться на родину та друзів, аніж на фахівців тієї чи іншої галузі. При цьому мешканці «аграрного сектора», найімовірніше, братимуть на себе більшу відповідальність. На думку вчених, за певних умов такі цінності можуть бути додатковими до освітніх

і виступати в ролі підтримуючого чинника для навчальної адаптації та досягнень студентів.

Як підкреслює Дж. Берджес-Пуйо, незважаючи на відмінну мотивацію залучення батьків до освіти, цінності, котрі передаються сім’ями від старшого покоління до молодшого, потужно впливають на дітей і молодь. При цьому саме зазначеним цінностям належить виняткова роль у співпраці сімей, викладачів та адміністрації закладу освіти, що виступають базовими елементами (суб’єктами) університетської системи [1, с. 106].

Особливим чинником у ціннісно-освітньому вимірі виступає уряд держави, котрий як владна інституція є відповідальним за репрезентацію й передачу громадянам цінностей, на яких їхнє суспільство було сформоване. Вартою уваги є позиція М. Фрідмана (M. Friedman), який обґрунтовує місію уряду як безпосереднього виконавця імплементації суспільних цінностей. На думку вченого, в будь-якій сфері найкращим методом донесення відповідальності й завдань, пов’язаних із посадовими обов’язками, є повага та цінування учасників, організацій та структур, які репрезентують відповідну галузь. Ці особи потребують відчувати, що їх поважають, шанують, цінують і ставляться до них гідно [4]. Це і є важливим психологічним, деонтологічним фактором, що обумовлює підтримку, яку політики обіцяють закладам освіти з метою забезпечення якості освіти.

У такий спосіб уряд має змогу впливати на культуру закладів освіти шляхом творення і втілення візії, що передбачає спрямування адміністрації, викладачів та студентів на реалізацію максимальних очікувань, а високі стандарти виступають органічною складовою системи цінностей університету. Досліджуючи ситуацію в США, Дж. Берджес-Пуйо пише, що студентам недостатньо сприяють, адже суспільні запити з роками стають менш вимогливими. Учений запевняє, що зараз необхідно змінювати цю модель культури й підтримувати студентів, щоб вони були унікальними дивовижними людьми, здатними до неймовірних учинків за умов справжньої правдивої культури, бачення і спрямованості [1, с. 108].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Для українських закладів вищої освіти важливою є реалізація таких завдань, що випливають із позитивного зарубіжного досвіду навчання цінностей: налагодження/активізація співпраці з іншими суспільними інститутами (уряд, церква, громадські організації) щодо формування моральних ціннос-

тей студентів; заохочення науково-педагогічних працівників до здійснення міждисциплінарних досліджень проблеми взаємовпливу фізичного, мен-

тального та духовного здоров'я як фундаментальної цінності в контексті сучасних національних та глобальних викликів.

Список літератури

1. Berges Puyo J. A Value and Character Educational Model: Repercussions for Students, Teachers, and Families / J. Berges Puyo // *Journal of Culture and Values in Education*. – 2020. – No. 4 (1). – P. 100–115. DOI 10.46303/jcve.2020.7.

2. Dođru M. S. The Relationship Between Perceptions of Multicultural Competence and Democratic Values: Examining Science Teachers Working with International Students / M. S. Dođru, I. Demirbař // *Journal of International Students*. – 2021. – No. 11 (1). – P. 24–40. DOI 10.32674/jis.v11i1.1356.

3. Donohue D. K. Culture, Cognition, and College: How Do Cultural Values and Theories of Intelligence Predict Students' Intrinsic Value for Learning? / D. K. Donohue // *Journal of Culture and Values in Education*. – 2021. – No. 4 (1). – P. 1–14. DOI 10.46303/jcve.2020.3.

4. Friedman M. The role of government in education / M. Friedman // *Collected Works of Milton Friedman Project records* / R. A. Solo (Ed.). – New Brunswick, New Jersey : Rutgers University Press, 1955. – Access mode : <https://miltonfriedman.hoover.org/objects/58044/the-role-of-government-in-education>.

References

1. Berges Puyo, J. (2020). A Value and Character Educational Model: Repercussions for Students, Teachers, and Families. *Journal of Culture and Values in Education*, 4(1), 100-115. DOI 10.46303/jcve.2020.7.

2. Dođru, M.S., & Demirbař, I. (2021). The Relationship Between Perceptions of Multicultural Competence and Democratic Values: Examining Science Teachers Working with International Students. *Journal of International Students*, 11(1), 24-40. DOI 10.32674/jis.v11i1.1356.

3. Donohue, D.K. (2021). Culture, Cognition, and College: How Do Cultural Values and Theories of Intelligence Predict Students' Intrinsic Value for Learning? *Journal of Culture and Values in Education*, 4(1), 1-14. DOI 10.46303/jcve.2020.3.

4. Friedman, M. (1955). The role of government in education. Solo, R. A. (Ed.). *Collected Works of Milton Friedman Project records*. Rutgers University Press. Retrieved from: <https://miltonfriedman.hoover.org/objects/58044/the-role-of-government-in-education>.

Отримано 29.05.2023.
Рекомендовано 09.06.2023.

Електронна адреса для листування: hrystenko@tdmu.edu.ua